

GAMLA TESTAMENTET OCH SYSTEMATISK TEOLOGI OM DET KRISTNA LIVET

ROLAND SPJUTH

Akademi för Ledarskap och Teologi
roland.spjuth@altutbildning.se

ABSTRACT ❀ Gamla testamentet spelar en undanskymd roll när den systematiska teologin ska beskriva det kristna livet. Denna artikel ställer frågan om den systematiska teologin på grund av detta förlorar viktiga teologiska perspektiv. Frågan undersöks genom att analysera fem gammaltestamentliga predikningar där Mose liv används som förebild för den kristnes liv. Dessa jämförs med Gregorios av Nyssas *Mose liv*. Artikelnen visar att predikanterna tycks finna det enkelt för nutida lyssnare att känna igen sin egen situation i Mose liv, men enbart en förkunnare använder Gregorios andliga läsning för att förklara svårigheter i texterna. Utifrån analysen identifieras tre områden där Gamla testamentet har konkreta bidrag till en systematisk teologi om det kristna livet: 1) betoningen på gudsfolkets gemensamma identitet; 2) kontrasten mellan människans oförmåga att förstå tillvaron och Guds storhet. Tillsammans pekar dessa två på 3) behovet av att komplettera teologins narrativa beskrivning av den kristnes identitet (frälsningens ordning) med en igenkänning av ”mönster för Guds handlande” mitt i livets komplexitet. ❀

INTRODUKTION

Systematisk teologi har som en av sina uppgifter att ge teologisk grund och ram som kan vägleda predikanter texttolkningar och tillämpningar.

Denna artikel kommer emellertid att undersöka om inte den motsatta riktningen också är betydelsefull. Pågår det teologiskt skapande i predikningar som den systematiska teologin behöver lyssna till? Denna prövning kopplas till temat för detta nummer av *HYBRID* – att förkunna Gamla testamentet. Frågeställning är därför om det finns innehåll i gammaltestamentliga predikningar som skulle kunna utmana och berika den systematiska teologin.

Frågeställningen avgränsas till hur systematisk teologi beskriver den kristnes liv. Detta val blir ett intressant test eftersom denna del i den systematiska teologin ofta ger lite utrymme åt Gamla testamentet. Systematiska presentationer av kristen tro har länge strukturerats utifrån den stora berättelsen från skapelse och fall, till Jesus Kristus, pingst, kyrkan och slutligen allts fullbordan. I denna tidshistoria kommer avsnittet om det kristna livet efter berättelsen om Jesus Kristus och Andens utgjutande på pingstdagen. Gamla testamentet handlar om det som ligger före: människans skapelse, fall, längtan och maktlöshet inför lagens krav. Vidare kom den moderna historisk-kritiska bibelvetenskapen att betona texternas historiska innebörd och att inte läsa in senare nytestamentliga perspektiv i ett tidigare historiskt material. Gamla testamentet handlar om Israels folk, inte om den kristnes liv. Sammantaget medför detta att Gamla testamtet hamnar i skymundan i den systematiska teologins förståelse av det kristna livet. Betyder detta att den systematiska teologins beskrivning av det kristna livet förlorar några viktiga perspektiv?

Gamla testamentets begränsade plats i den systematiska teologins beskrivning av det kristna livet står i kontrast till den tolkningsstrategi som präglat vissa andra perioder i kyrkans historia. För de tidiga kristna var Skriften i hög grad vårt Gamla testamente utifrån vilket de försökte förstå sin nya situation som efterföljare till Jesus Kristus. Idag finns ett förnyat intresse för att återerövra en sådan klassisk och fornkyrklig läsning av Gamla testamentet. Det kanske mest uppmärksammade exemplet internationellt är den systematiska teologi som skrivs av den amerikanske teologen Katherine Sonderegger. Hennes två första volymer som behandlar Gud och treenighetsläran utgår i stort från Moseböckerna. Hon skriver angående sin teologiska tolkning av Gamla testamentet:

... the Old Testament cannot simply serve as *preparatio* or shadow of truths to be revealed and made perfect in the New. No, something stronger must arise. Like Augustine, like almost any premodern Christian exegete, theologians must seek instruction from Israel's Scripture for the principal truths of doctrine; high truths and mysteries.¹

Denna artikel ska inte utvärdera Sondereggers och liknande teologiska förslag. Jag hämtar mitt material från en annan kontext där Gamla testamentet fortfarande används som vägledning för det kristna livet, nämligen predikningar. Specifikt intresserar jag mig för predikningar i evangelikala-karismatiska kyrkor i Sverige.² I denna tradition bygger predikningar på övertygelsen att Bibelns texter är till ”nytta när man undervisar, vederlägger, vägleder och fostrar till ett rättfärdigt liv” (2 Tim 3:16). Detta gör det rimligt att utgå från att församlingspastorer, som oftast är väl förtrogna med de människor de förkunnar till, kan ge perspektiv på hur Gamla testamentets texter kan användas för att tolka och vägleda de som lyssnar. Min fråga är om sådana predikningar även ger perspektiv som kan klargöra och berika den systematiska teologins kontextuella reflektion kring den kristnes liv. Syftet är alltså inte primärt att ge en generell beskrivning av det som kännetecknar predikningar inom de studerade kyrkotraditionerna. Studiet bygger enbart på fem predikningar. Inte heller försöker jag bedöma enskilda förkunnare och jag har därför valt att ge predikanterna fiktiva namn.³ Mitt intresse är explorativt för att under-

¹ Katherine Sonderegger, *Systematic Theology: The Doctrine of the Holy Trinity – Processions and Persons* (Minneapolis: Fortress, 2020), xxvi–xxvii. För debatten kring hennes första volym, se till exempel temanumren i *Anglican Theological Review* 101/2 (2019) och *First Things* 27/1 (2018).

² Denna beteckning följer inga strikta samfundsgränser. Predikningarna är dock valda från församlingar som tillhör antingen Evangeliska frikyrkan eller Pingströrelsen. För predikans betydelse i den frikyrkliga traditionen, se Sune Fahlgren, *Predikantskap och församling: Sex fallstudier av en ekklesial baspraktik inom svensk frikyrklighet fram till 1960-talet* (Örebro: ÖTH rapport supplementserie, 2006).

³ Predikningarna är offentligt publicerade. Fyra av predikningarna har publicerats på webbsidan ”Söndag hela veckan” (online: <https://www.sondaghelaveckan.se/>), och en kommer från församlingens egen webbsida. Detta gör en fullständig anonymisering omöjlig. Jag väljer dock att ge predikanterna fiktiva namn eftersom syftet inte är att utvärdera enskilda förkunnare.

söka om det i några predikningar finns positiva ledtrådar till hur Gamla testamentet kan brukas inom den systematiska teologin.⁴

Gamla testamentet består av en rad genrer som det hade varit fruktbart att studera, såsom Psaltarens poetiska texter eller Moseböckernas lagar. Jag har emellertid valt att fokusera på berättelser om en enskild person. Bibelns berättelser om enskilda personer har alltid haft en central roll för att förstå det kristna livet då dessa förstått som föredömen att efterlikna. Från Nya testamentet och framåt har en av de mest brukade förebilderna varit Mose. Denna artikel undersöker hur predikanter använder Mose person som en förebild för kristna i en samtida, svensk kontext. För att ge profil åt den svenska kontexten kommer jag att spegla predikningarna mot Gregorios av Nyssas (c. 335–c. 395) bok *Mose liv*, skriven i slutet av 300-talet.⁵ Det hade varit önskvärt med flera historiska jämförelser. Här begränsar jag mig dock till Gregorios bok då den antagligen är det verk om Mose som haft störst inflytande i kyrkans historia. Den är också skriven i en tid då Gamla testamentets berättelser närmast självklart brukas för att förstå kristet liv. Boken skapar genom detta en kreativ distans till aktuell förkunnelse som kan hjälpa till att lyfta fram karaktäristiska drag i samtida synsätt.

Jag har alltså sökt predikningar som ger stor plats åt Mose person för att sedan välja ut fem som jag bedömer som särskilt innehållsrika. Alla predikningar hålls av personer som är anställda i församlingen där predikan hålls. Tre är män och två kvinnor.⁶ De frågor som ställs i analysen är följande:

⁴ En sådan analys utgår från en teologisk texttolkning som bryter med tanken på en strikt uppdelning mellan exegetisk och systematisk teologi. För två viktiga utläggningar av en sådan hållning, se Stephen Fowl, *Engaging Scripture: A Model for Theological Interpretation* (Eugene: Wipf and Stock, 2008) och kapitel två i Richard B. Hays, *Reading with the Grain of Scripture* (Grand Rapids: Eerdmans, 2020).

⁵ För en introduktion till hans bok, se Sten Hidal, ”Gregorios av Nyssa: Liv och verk”, sidorna 9–37 i Gregorios av Nyssa, *Mose Liv* (Skellefteå: Artos, 2011).

⁶ Med tanke på att det inte går att helt anonymisera predikanterna följer de valda namnen predikantens kön. Alla predikanter har också haft möjlighet att läsa och kommentera min text.

- 1) Vad lyfts fram i den bibliska berättelsen om Mose och hur relaterar det till lyssnarnas kontext?
- 2) Hur används Mose som förebild och vad säger det om den övergripande tolkningsramen?
- 3) Hur hanteras den tidsliga distansen mellan då och nu och texternas främmande aspekter?

Dessa frågor leder fram till en avslutande diskussion där jag reflekterar kring om det finns områden där Gamla testamentet ger perspektiv som skulle kunna få konsekvenser för en systematisk teologisk förståelse av den kristnes liv.

ANKNYTNINGSPUNKTERNA MELLAN DÅ OCH NU

Denna första del presenterar de fem predikningarna och hur de kopplar samman de gammaltestamentliga texterna med sina åhörare. Den mest använda texten är berättelsen om Mose kallelse vid den brinnande busken (2 Mos 2:11–4:17). I dessa predikningar finns en gemensam betoning på att Gud kallar alla och att Gud vill något med allas liv men att den kristne av olika skäl har svårt att ta till sig detta. Diagnosen och botemedlet varierar dock mellan predikningarna.

Per belyser Mose kallelse utifrån att människor misslyckas på grund av att de önskar förverkliga sin kallelse på sitt eget sätt. De är lika Mose som griper in och slår ihjäl den egyptier som han ser misshandla en israelisk slav. Det är först när Mose i öknen har gett upp sina egna strategier och ambitioner som Gud är fri att använda honom.

Ann talar utifrån att åhörarna har en bristande självbild och saknar tro på att Gud kan använda dem. De kan identifiera sig med den Mose som säger: ”Hur skulle en sådan som jag kunna leda folket”.⁷ Hon uppmuntrar därför åhörarna att inte fixera sig vid sina egna brister, sin ålder,

⁷ Per slutar sin predikan med samma budskap: ”Dåligt självförtroende kan man ha, men Gud har ändå en uppgift för dig. Det beror inte på dig”. Detta är dock inte temat i predikan.

sitt bagage eller begränsningar. De ska i stället sätta sin förtröstan till att Gud kan använda vem Gud vill.

Karl beskriver erfarenheten av ”ökenperioder” där Gud känns tyst och frånvarande likt det var för Mose som vandrade fyrtio år i öknen innan Gud plötsligt talade till honom i den brinnande busken. Predikanten brottas med hur vi ska tänka kring ökenperioder. Det finns en risk att dessa perioder enbart slutar med att ”livet rullar på”, likt det länge gjorde för Mose när han gick och vaktade sin svärfars får. Mose blir en förbild i att fortsätta nära sin ”längtan efter Gud” och att inte sluta söka Guds tilltal. Men predikan mynnar framför allt ut i en uppmaning att förankra tron i något större än egna upplevelser. Den Gud som uppenbarar sig för Mose är historiens Gud.

I den första av de två predikningar som inte talar över kallelsetexterna, talar Lars om vikten att hantera besvikelser på ett konstruktivt sätt. Predikan bygger på texten där Mose i olydnad mot Guds instruktioner i vrede slår med sin stav på klippan för att kalla fram vatten. Denna olydnad leder till att han inte får leda folket in i löfteslandet (4 Mos 20:1–12): ”Här möter vi Mose i det som måste vara en av hans svåraste stunder i livet.” Lars fortsätter med att måla ut hur Mose förnekas det han drömt om under de fyrtio år han kämpat som folkets ledare genom öknen. Trots detta slutar Mose inte sitt liv som en bitter ledare utan han välsignar detta trotsiga folk. Lärdomarna från Mose liv leder till uppmaningen: ”Du behöver inte låta ditt fall, dina misslyckanden, andras svek, eller din besvikelse, definiera resten av ditt liv.”

Den femte predikan använder Mose förbön för Israel mot slutet av sitt liv (5 Mos 32). I Marias predikan blir texten en utmaning till lyssnarna att förstå sig själva i ljuset av vem Gud är. Folket är fortfarande kvar i öknens torka men Mose ord blir till livgivande vatten. För att få dricka levande vatten krävs att åhörarna likt Israels folk slutar att förtrösta på någon annan än Gud. Ett sant liv förutsätter omvändelse från ”avgudar”. I allvarsamma ord utmanar predikanten åhörarna att ta ”Guds fostran” på allvar. I stället för att söka häftiga upplevelser och be Gud att fixa allt, behöver de söka en djupare omvändelse.

Greger Andersson påpekar i sin artikel i detta nummer att predikningar i en pentekostal miljö inte syftar till att ge kunskap om texternas ursprungliga, historiska tolkningskontext utan de önskar ”inspirera åhörarna att hålla fast vid och fördjupa sig i sin tro och sitt uppdrag”.⁸ Detta verkar bygga på att predikanterna kan hitta tydliga anknytningspunkter mellan Mose liv och samtida åhörare. I en annan artikel om pentekostal hermeneutik konstaterar Andersson att det inte verkar finnas ”något egentligt avstånd mellan textvärlden och åhörarnas värld”.⁹ Predikanterna har en tilltro till att deras egen förförståelse utgör en positiv språngbräda för att leva sig in i människors situation i andra tider. Betoningen ligger inte på kontexternas olikheter. I likhet med Gadamer hermeneutik verkar predikanterna ha en positiv tilltro till att predikantens och textens horisonter kan smälta samman i tolkningsakten.¹⁰

MOSE SOM FÖREBILD

En andra fråga är på vilket sätt Mose används som förebild i predikningarna. Sten Hidal konstaterar att i den tidiga kyrkan är Mose en av de viktigaste och mest älskade förebilderna i Gamla testamentet. Han beskriver fyra sidor hos Mose som förklaring till denna attraktion.¹¹ Mose är en förebild för Kristus (*typologt*), ett föredöme i helighet, en ledare och laggivare som undervisar folket om Guds vilja och, slutligen, den som skådar Gud. I fornkyrkan blir det inte minst den senare aspekten som motivera intresset för Mose. Detta illustreras tydligt i Gregorios bok *Mose liv*. Han

⁸ Greger Andersson, ”Att pröva förkunnelsen: Diskussion med utgångspunkt i en rapport om Knutby”, *HYBRID* 1 (2023): 9.

⁹ Greger Andersson, ”Pentekostal hermeneutik: Hur tolkar svenska pingstpredikanter Bibeln?” *SJLT* 7 (2020): 5.

¹⁰ Gadamer klassiska verk finns nu i urval på svenska, se Hans-Georg Gadamer, *Sanning och metod i urval* (Göteborg: Bokförlaget Daidalos, 2020). Gadamer brukar kritiseras för att underbetona vikten av en kritisk, granskande distans till texten. En analys av predikningarna kan inte uttala sig om vilket förarbete dessa predikanter gjort när det till exempel handlar om att kritisk granska sin förförståelse gentemot exegetiska analyser.

¹¹ För detta resonemang, se Hidal introduktion till Gregorios, *Mose liv*, 16–27.

skriver att han önskar ”framställa Mose hela liv som ett föredöme för dygderna”.¹² Dygdernas liv beskrivs som en vandring mot Sinai för att få träda in i töcknet där Mose får skåda Gud. Centrum i boken blir Mose bön: ”Låt mig alltså se din härlighet” (2 Mos 33:18). Däremot konstaterar Hidal att i kontrast till Paulus framställs Mose inte som ”laggivaren”. Inte heller använder Gregorios den senare så vanliga kontrasten mellan lag och evangelium för att tolka Mose bidrag.

Vilken bild av Mose framträder som förebild i de studerade predikningarna? Ingen av predikanterna talar om Mose som förebild till Jesus Kristus. Emellertid betonar Lars starkt att det finns ett profetiskt perspektiv i Gamla testamentet som pekar framåt mot Messias och framtiden. Men i texten som skildrar hur Mose slår på klippan tolkar han, med referens till Paulus, att det är klippan och inte Mose som är en förebild för Jesus (1 Kor 10:4). Även om predikan ger en mycket positiv bild av Mose, tolkas relationen mellan Mose och Jesus snarare som en *antites*. Mose är laggivaren som inte kan leda folket in i löfteslandet utan det gör Josua, som på grekiska blir namnet Jesus. Det profetiska perspektivet i texten visar att enbart Jesus kan leda människor in i himmelriket.

De flesta texterna handlar om Mose kallelse och uppdrag som ledare för Israel. Men i dessa betonar samtliga predikanterna att Gud kallar alla. Berättelsen om Mose blir med andra ord en historia som alla kan identifiera sig med. Lars börjar sin predikan med att tala om sin erfarenhet som pastor och att en nyckel i den tjänsten är att kunna hantera besvikelser konstruktivt. Men predikan blir en allmän undervisning hur alla kan hantera sina besvikelser. Det ligger i predikans natur att inte specifikt predika till ledarna utan till alla. Men även sådana predikningar kan undervisa om ledarskap.

Det helt dominerande motivet är att Mose används som ett exempel för det kristna livet. Detta ligger nära Gregorios betoning på Mose som ett föredöme i dygden. Men det finns samtidigt en tydlig skillnad. Gregorios adresserar sin bok till en person som ”med iver deltar i det gudomliga

¹²Gregorios, *Mose liv*, 139.

loppet på dygdens stadion och med snabba och lätta steg strävar efter 'priset där uppe som Gud har kallat oss till'.¹³ Han betonar att ingen människa i detta liv når fram till det fulla livet i Gud, men texten utgår från att hans läsare har en positiv längtan och strävan efter det mål som kulminerar i gudsskådandet. Till skillnad från Gregorios knyter predikningarna framför allt an till Mose svagheter och tillkortakommanden. Mose är inte berättelsen om den perfekta troende. Hans liv innehåller tvivel, felsteg och kamp som gör det enkelt att finna paralleller till dagens åhörare. Anknytningspunkten tycks vara att åhörarna självklart delar predikantens gudstro, samtidigt som de är kämpande kristna som behöver uppmuntras, korrigeras eller vägledas.

Mose framställs därför som en "vanlig person". Ann betonar att Mose inte är en "tuffing" eller den till synes mest lämpliga när han blir kallad av Gud. Budskapet är att "Gud verkar inte använda perfekta människor utan vanliga människor". Mose är någon som alla kan identifiera sig med och uppmuntras av. Maria konstaterar att han till och med hade tendenser att bli suicid under sin tid som ledare för Israels folk.

Ett tema som inte alls förekommer i predikningarna är den fornkyrkliga betoningen på Mose bön att få se Gud – det som är klimax i Gregorios berättelse om Mose. Detta kan tydas som att predikningarna saknar en vision om att människan har möjlighet att sträcka sig mot ett högre mål. De som tilltalas i predikningarna förutsätts inte heller likt Gregorios mottagare vara personer som med iver strävar efter att gradvis stiga upp i riktning mot Gud. Men tystnaden kring denna målbild kan också tolkas som uttryck för en annan spiritualitet än Gregorios kontemplativa fromhet. Gregorios skriver: "Kunskapen om Gud är verkligen ett högt och svårtillgängligt berg, till vars fot den stora massan knappast kommer", och lite senare med anledning av Mose uppstigande på Sinai: "Först lämnade han bergets fot och skildes från alla som var för svaga för en sådan uppstigning."¹⁴ Predikningarna riktar sig till "de svaga" som likt massan står

¹³ Gregorios, *Mose liv*, 39.

¹⁴ Gregorios, *Mose liv*, 100, 102–103.

tvekande vid bergets fot snarare än till dem som med iver är på väg uppåt. Frågan är vilken bild av det kristna livet som framträder i predikningarna. Tenderar de att reducera radikaliteten i livet med Gud eller uttrycker de solidaritet och identifikation med ”massan”? Eller finns det vägar att både beskriva det kristna livet utifrån dess höga målbilder – längtan efter *fullkomlighet* – och att identifiera sig med den vanlige, kämpande troende?

HERMENEUTIK FÖR ATT FÖRSTÅ TEXTENS TEOLOGISKA INNEBÖRD

Det är ingen enkel process att ta mycket gamla texter och använda dem för aktuell vägledning. Det kräver en hermeneutisk process som kan vara medveten eller omedveten. Gregorios adresserar också invändningen att vi knappast kan efterlikna personer som Abraham, Sara och Mose som har ett så väsensskilt liv från läsaren. Gregorios bejaktar att läsaren självklart inte kan dra ut från Ur eller Egypten men i ”den historiska skildringen bör vi kunna urskilja vilka kaldéer och egyptier vi skall vända oss bort från”.¹⁵ Citatet visar att Gregorios lösning på det hermeneutiska problemet är att han ”begrundat en andlig tolkning av det historiska skeendet”.¹⁶ Det är emellertid inte bara för att lösa den historiska distansen som Gregorios går bortom en bokstavlig tolkning. En bokstavlig läsning är inte heller möjlig när texten till exempel beskriver Gud som en fysisk varelse som visar sin ”rygg”: ”Om man uppfattar detta bokstavligt, blir innebörden oklar för läsaren och ger en orimlig föreställning om Gud.”¹⁷ I stället tolkar Gregorios texten som en markering att en människa aldrig fullt ut kommer att nå fullkomligheten i detta liv. På samma sätt anser han det omöjligt att tolka texterna om Egyptens plågor som att Gud bokstavligt sänder olyckorna över egypterna. Inte minst har han problem med hur allt förstfött i Egypten dödas. Han skriver: ”Vi får inte hålla oss vid

¹⁵ Gregorios, *Mose liv*, 43.

¹⁶ Gregorios, *Mose liv*, 143.

¹⁷ Gregorios, *Mose liv*, 118.

berättelsens ordalydelse och mena att Gud sänder lidande över dem som förtjänar det, utan var och en är upphovsman till sina egna plågor.”¹⁸ Den andliga betydelsen (eller, som han också skriver, den *typologiska*) handlar om den kristnes resa i dygden. I denna kontext betyder plågorna att den troende direkt ska döda allt det jordiska i sitt liv som står emot dygdens tillväxt. Redan när det är ”spädbarn”, innan det växer till i kraft, ska det jordiska dödas.¹⁹

Vi har sett att de studerade predikningarnas helt dominerande hermeneutiska strategi är att inbjuda lyssnarna att direkt identifiera sig med Mose livshistoria. Texternas historiska distans problematiseras närmast inte alls utan förkunnarna finner direkta kopplingar mellan textens då-betydelse och nu-betydelse. Inte heller söker de textens historiska ursprung och förklaring. Metoden för att skapa denna direkta koppling är att på ett realistiskt sätt återberätta händelserna mycket textnära (eng. ”plain sense”).²⁰ Alla predikningarna ger mycket tid åt att läsa eller återge berättelsen om Mose. Flera stryker under att betoningen på berättandet inte bara råkar vara textens genre. Per börjar med konstaterandet: ”Ni vet att jag är väldigt förtjust i GT:s berättelser.” På liknande sätt säger Ann om sin text: ”Jag älskar denna berättelse.” Karl konstaterar att Bibeln är full av berättelser och att den om Mose är en av de absolut stora berättelserna: ”Storyn kan ju inte blir bättre än så.”

Andersson konstaterar i sin artikel att hans studerade predikanter ”gång på gång upphäver gränsen mellan textvärld och livsvärld. Detta kan ske genom att åhörarna placeras in direkt i texterna”.²¹ Detta är tydligt

¹⁸ Gregorios, *Mose liv*, 81.

¹⁹ Den hermeneutiska strategin att söka textens djupare, andliga betydelse dominerar länge i kyrkan, men den är aldrig självklar. Se till exempel Theodoros av Mopsuestias starka protest mot allegoriska tolkningar i Frederick McLeod, *Theodore of Mopsuestia* (The Early Church Fathers; London: Routledge, 2009), 75–79.

²⁰ Brad East, *The Doctrine of Scripture* (Eugene: Cascade Books, 2021), 114, betonar att ”plain sense” inte handlar om att söka en neutral, historisk förståelse utan ”the Christian interpretive practice of reading the way the canonical words run, that is, remaining at the surface of the text and attending to the letter”.

²¹ Andersson, ”Att pröva förkunnelsen”, 11.

även hos mina predikanter. Lars inleder sin predikan med att tala om Mose som ”en av världshistoriens viktigaste influencer” och att han nu söker upp honom för ett samtal över en god kopp kaffe. Vid flera tillfällen uppmanar Per åhörarna till direkt identifikation. När han talar om Mose misslyckade försök att befria israeliterna genom att slå ihjäl en egyptier frågar han: ”Är det någon här som har varit med om ett stort misslyckande i sitt liv?” Han fortsätter sedan att berätta om att Mose får vandra fyrtio år i Midjans öken innan han är redo för Guds kallelse. Utifrån detta ställs frågan: ”Vad är det för öken du behöver gå till för att hitta din väg till din kallelse?” Per skapar också igenkänning genom att dra paralleller mellan den tidens Egypten som var mycket rasistiskt och föraktfullt mot andra folkslag och hur dagens församlingsmedlemmar med annan etnisk bakgrund möter rasism i Sverige. Ann säger angående texten om Mose kallelse: ”Men sedan älskar jag den för att den är så applicerbar i mitt liv”, och vidare: ”Det är så lätt att placera in alla mina egna farhågor inför ett uppdrag.” Maria konstaterar att Israels misslyckanden och olydnad är ”en slags spegel som visar på mina svagheter.” Även dagens kristna kan vända sig till avgudar genom att sätta sin förtröstan till ekonomin eller genom att hävda rätten att förfoga över sin egen tid som de önskar. Karl frågar retoriskt om åhörarna inte känner igen sig i Mose ökenvandring. Livet har rullat på i fyrtio år med arbete och familj. ”Det är så för oss, plötsligt har fyrtio år gått.”

Likt de studerade predikningarna, består den första delen i Gregorios bok av en relativt ordagrann redogörelse för textens berättelser om Mose. Däremot finns det i de analyserade predikningarna mycket lite av Gregorios andra del som söker en djupare, andlig innebörd i berättelsen. De allra flesta predikanterna är mycket noggranna med att återberätta texten och markera när de själva gör tolkningar. När Ann hävdar att Mose antagligen har goda skäl att betvivla att israeliterna ska lyssna på honom utifrån sina tidigare erfarenheter, markeras tydligt att detta är hennes egen tolkning. Hon säger: ”Får man då spekulera lite fritt så kanske det finns med i Mose ryggrad.”

Det finns också en medvetenhet om att inte läsa in sina egna tankar i texten. Karl ”suckar” över att predikan blev annorlunda än vad som var planerat för söndagens gudstjänst eftersom texten visar på andra teman. Han konstaterar: ”Bestämma i förväg vad jag ska hitta i texten, det ska man aldrig göra.”

Det finns dock några olika strategier för att fånga upp djupare teologiska innebörder. En viktig nyckel är att predikanterna tycks förutsätta en tydlig kontinuitet mellan Gamla och Nya testamentet som gör det naturligt att också använda Nya testamentet som vägledning för att tolka berättelserna om Mose. Per betonar enheten mellan de två testamentena. Han beskriver hur Gud tar sig an israeliternas situation eftersom Gud tänker på sitt förbund med Abraham, Isak och Jakob. Han kopplar sedan detta direkt till Jesus. Förbundet är orsaken till att Gud har en kallelse till varje kristen: ”Det är för att han har frälst dig genom Jesus på korset.” Nåden och inte lagen är grunden för frälsning i båda förbunden. Ann betonar att Gud är den samme i båda testamentena. Gud är alltid trofast och håller sina löften. När Gud kallar, utrustar Gud också med vad den kallade behöver. Maria identifierar ”de livgivande ord” som Mose talar till folket med Jesus Kristus som Ordet. Mose hotande domsord till Israels barn leder åhörarna till ”Jesus kors” och ”till evangeliets kärna”.

En andra mycket vanlig strategi är att använda ett figurativt språk som öppnar upp för att se djupare innebörder i berättelserna.²² Som Åsa Molin påpekar i sin artikel skapar detta en form av ”lyrisk röst” som öppnar för fantasi och inlevelse och som gör att texten inte reduceras till ett trivalt återberättande.²³ Öknen är den bild som de flesta använder. Den representerar ”existentiell torka”, ”flykt från kallelsen” eller ”prövning”.

²² Jag följer Brad East som talar om ”figural reading” för att inte begränsas av olika och motsägelsefulla förståelser av termer som metafor eller allegori. En figurativ läsning bygger på textens ”plain sense” men ger samtidigt texten en dubbel referens som gör att den får en djupare och vidare innebörd (se East, *Doctrine*, 115–118). Åsa Molin, ”Lyriska kännetecken i två Jeremiapredikningar: Utvärdering av ett homiletiskt verktyg”, *HYBRID* 1 (2023): 72, benämner detta i sin artikel som ”analogier, metaforer och simile”.

²³ Molin, ”Lyriska kännetecken”.

Karl gör en stor poäng av skillnaden mellan öken som en bild för ”det torra livet” och berget som platsen för Guds närvaro. Maria bygger på kontrasten mellan öknens torka och Mose ord till folket som beskrivs som ”strömmande regn, som dagg och skurar över grönska” (5 Mos 32:1). Guds Ord är det livgivande vattnet som ger liv till ett torrt kristet liv. Men för Per är öknerna också en nödvändig plats som alla behöver för att korrigera sina egna försök att förverkliga Guds kallelse och för att lära sig invänta Gud.

Karl visar på ytterligare en strategi när han förklarar att en viktig poäng i bibeltolkning är att vara observant på detaljer. Texterna kan utelämnas mycket till exempel om vad Mose gjorde de fyrtio åren i Midjans öken. Så plötsligt blir berättelsen mycket detaljrik. Karl pekar på att texten beskriver att Mose driver fåren ”till andra sidan öknerna och kom till Guds berg, Horeb” (2 Mos 3:1). Han tolkar denna långa vandring genom öknerna till berget som att Mose nu har en desperat längtan efter Gud. Även om Karl markerar att denna tolkning av Mose långa vandring är hans egen, och att det inte står i texten, drar han en allmän hermeneutisk lärdom. Läsaren ska observera textens detaljer noggrant. ”Tugga dem ... låta dem sjunka in.” Detta inbjuder till en meditativ läsning där texten får nytt liv genom att läsaren lever sig in i detaljerna.

Ett annat exempel på vikten av att meditera över detaljer ger Per som noterar betydelsen av ordet *såg* i berättelsen om Mose kallelse. Predikanten kontrasterar att Mose *såg* hur hans folk behandlas av sina egyptiska slavägare (2:11–13) och kontrasterar det med hur Gud *såg* till folkets klagan. Mose blick ledde till hans eget försök att förverkliga kallelsen genom att slå ihjäl egyptern, medan Guds seende skapar ett helt annat sätt att ta sig an uppgiften. Mot slutet gör han en stor poäng av att det Mose behöver lära sig i öknerna för att kunna bli folkets ledare är att bli en god herde som ”ser till sina får”. Herde kopplar Per till det latinska ordet *pastor*.

En av predikanterna kommer emellertid mycket nära en hållning lik Gregorios allegoriska tolkning. Lars beskriver hur Bibelns texter har fem olika lager som tar läsaren djupare och djupare in i dess betydelse. Ytlagret

beskriver ett historiskt skeende. Under detta finns ett andra lager som ger vägledning för att hantera livet, ett tredje profetiskt lager som syftar på framtiden och Messias, ett fjärde som handlar om att Guds ord ger liv och slutligen ett femte där läsaren lär känna vem Gud är. Likt Gregorios använder Lars en rad korsreferenser till andra bibelställen för att klargöra dessa djupare lager. Som vi redan sett innebär den profetiska insikten att klippan är Jesus Kristus (1 Kor 10:4), vilket också blir en nyckel till att förstå allvaret i hur Mose agerar mot klippan. När det gäller textens andra nivå om att hantera besvikelser i livet menar predikanten att Gud ger Mose tre ”verktyg” som inte nämns i texten i 4 Mos. Det första verktyget hämtas från den psalm som tillskrivs Mose och som uttrycker en insikt om livets flyktighet (Ps 90). Men framför allt blir Hebréerbrevets text om Mose en nyckel och då speciellt versen: ”Han såg fram mot lönen som väntade och räknade den smälek som Messias får utstå som en större rike-dom än Egyptens skatter” (Hebr 11:26). Mose blick är präglad av ett evighetsperspektiv som inte störs av lockelserna från Egyptens skatter. ”Messias smälek” kopplar Lars till korset som ”är en underbar sak för att hantera våra besvikelser”. Genom att bära besvikelser fram till korset kan Gud ”omkoda” dem och göra dem till lärdomar och klokhet.

Lars är ensam om att använda en andlig tolkningsmetod likt Gregorios. Men på olika sätt läser alla ut en djupare teologisk förståelse från berättelserna. Berättelserna pekar på ett mönster för livet med Gud som fortsatt är giltigt även för kristna. Detta ger dem grund för att hålla samman livets svårigheter och kamp med övertygelsen att det finns en övergripande trostolkning som hjälper lyssnarna att se Guds närvaro och vilja. Övertygelsen är att samma Gud som agerar i Gamla testamentet också är aktiv i Jesus liv och i dagens kyrka. Det bör därför finnas ett gudomligt mönster som den troende kan känna igen och som kan gå bortom vad de ursprungliga textförfattarna kunde förstå. En sådan tolkningsstrategi har självklart risker. Riskerar denna ganska oproblematiske närhet mellan texten och samtiden att texten förlora en kreativ kontrast i relation till dagens åhörare? Tappar predikningarna bort något av det främmande i texten som också borde bevaras?

GAMLA TESTAMENTETS UTMANINGAR TILL SYSTEMATISK TEOLOGI

Jag har ovan försökt beskriva hur fem predikanter använder Mose liv som förebild och till lärdom för dagens lyssnare. Vad väcker detta för reflektioner kring hur Gamla testamentet skulle kunna berika och utmana en systematisk teologisk förståelse av den kristnes liv? Vilka lärdomar kan dras från de betoning jag beskrivit ovan? Finns det andra trådar i predikningarna som kan lyftas fram även om de inte står i fokus?

ATT TILLHÖRA GUDS FOLK

Alla predikanter utgår från en direkt relation mellan berättelserna om Mose och dagens kristna åhörare. De utgår närmast självklart från att dessa berättelser är en del i den historia som formar även senare tiders kristna. Bibelns berättelser blir avgörande för att också förstå och kunna berätta historien om ens eget liv. Förmågan att tolka sitt eget liv på ett meningsfullt sätt är enligt Stanley Hauerwas i grunden en social förmåga: "for we learn to describe through appropriating the narratives of the communities in which we find ourselves."²⁴ Den kristna gemenskapens tolkningsram – eller *sociala imagination* – bygger på övertygelsen att Gamla testamentets berättelser även är en del av kyrkans historia. Predikanterna tänker inte i kontraster mellan lag och evangelium eller mellan nåd och gärningar. De två testamenten belyser varandra. Detta öppnar upp för att i berättelserna om Mose igenkänna Guds folks ständiga tendens till att svika sin Gud så väl som att finna inspiration till ett gemensamt liv som tränar dygder för alla de som likt Mose längtar efter att "se Gud". Predikanterna verkar inte heller utgå från att Jesus Kristus och Andens utgjutande placerat den kristne i en radikalt annorlunda situ-

²⁴ Stanley Hauerwas, *The Peaceable Kingdom: A Primer in Christian Ethics* (London: SCM, 1984), 42. Charles Taylor, *A Secular Age* (Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007), 172, betonar på liknande sätt att den föreställningsvärld som präglar olika kulturer sällan uttrycks i teoretiska termer utan i "images, stories, legends, etc."

ation. Även den kristna tillvaron är ett spänningsfyllt möte mellan en Gud som kallar, utrustar, förlåter och upprättar och Guds folk som fortsätter sina ökenvandringar. Den historia som utgör den kristna tolkningsramen innehåller också besvikelser, obegripliga händelser och misslyckanden.²⁵

Det är också värt att notera att predikningarna utgår från en identifikation mellan Mose och åhörarna snarare än mellan åhörarna och folket. Undantaget är Marias predikan där åhörarna främst ikläder sig rollen att likt Israels barn ta emot de livgivande ord som Mose förkunnar. Men predikningarna i stort uppehåller sig till liten grad vid att berättelsen i Moseböckerna handlar om hur Gud sluter ett förbund med folket. Detta faktum är antagligen främst ett resultat av att jag sökt predikningar som specifikt behandlar Mose som person. Ann konstaterar också att Mose kallelse är meningsfull för att den är en del i en mycket större berättelse men utan att göra någon större poäng av det. Men denna och ytterligare en predikan är också del av längre predikoserier om Bibeln eller om Mose liv som antagligen sätter in den analyserade predikan i ett sådant kollektivt sammanhang.

Det är främst Karls predikning som uppmärksammar hur Gamla testamentets kollektiva dimensioner kan berika textutläggningen. Han konstaterar att ett grundläggande problem idag är rotlöshet och att tron inte kopplas samman med historia, tradition och kyrka. Det enda som räknas är de egna erfarenheterna. Här vänder predikanten överraskande på det som tycks vara textens betoning till ett problem när han menar att alltför många längtar efter ett "brinnande-buske-möte" och när de inte får det vacklar tron. Mot detta betonar Karl Guds svar till Mose: "Jag är din faders Gud" (2 Mos 3:6). Slutsatsen blir: "Vi har inte rotat vår tro i Bibelns berättelser." Lyssnarna utmanas vidare om de kan sina släktingars, föräldrars, vänners och församlingsmedlemmars berättelser. Han ser också en brist i sitt frikyrkliga arv som kastade ut alla helgonberättelser och

²⁵ Andersson, "Pentekostal hermeneutik", 11, gör samma iakttagelse i sin analys av pentekostala predikningar: "Men trots att predikanterna uttrycker en stark tro på Guds kraft är de noga med att betona att livet är fullt av lidande och svårigheter och att det kristna livet är en kamp".

frågar om vi gjorde oss av med något centralt som vi behöver. Karl drar slutsatsen att en rotlös tro som enbart bygger på egna erfarenheter blir instabil, medan en troende som ser sig som en del av en större historia får en stabilare, tryggare och starkare tro.

En viktig utmaning för den systematiska teologiska reflektionen är därmed att ge Gamla testamentet en viktig plats även i berättelsen om kyrkan och den kristnes liv. Det förankrar kyrkans liv i ett långt kollektivt minne och tydliggör att livet behöver gemensamma berättelser. Här blir det samtidigt viktigt att påminna sig att Gamla testamentet inte enbart består av berättelser om personer som likt Mose kan utgöra föredömen. Den som identifierar sig med denna historia behöver också lyfta fram att Gamla testamentet innehåller moraliska övertygelser (lagar), kollektiva riter, vishetsböcker samt poetisk klagan och lovsång. Ingen enskild predikan kan rymma denna helhet. Men i en systematisk reflektion kring det kristna livet blir det viktigt att se hur det är samspelet mellan dessa olika genrer som ger förutsättningar för en djupare formering av människors liv än vad som är möjligt genom att enbart betona berättelser om föredömen. Församlingen blir inte en helt ny kristen religion som bryter med den gamla, även om det också finns en viktig diskontinuitet när Guds folk efter Kristus öppnas för alla släkten och folk bortom lagens gränser. Detta förnekar dock inte betydelsen att förankra sin identitet i den sociala gemenskap och historia som har Mose som en viktig startpunkt.

ALLT DET VI ÄNNU INTE FÖRSTÅR

En annan aspekt som några predikanter lyfter fram är att dagens kristna behöver Gamla testamentets beskrivningar av Guds storhet, helighet och ibland oförklarliga agerande för att inte förminska Gud och anpassa Gud till våra önskningar. Maria är den predikant som främst betonar att Gud inte enbart gör allt lätt för Israel och fixar alla deras behov och önskemål. Allt är inte bara ”trevligt och lattjo”. Gud är vred över synden. Guds kärlek fostrar folket genom att driva dem ut i öknen och Gud dömer de folk som överträder Guds ordningar: ”Jag tänker att som predikant måste

jag tala om det som är sanningen. Mitt jobb. Jag ska stå till svars för det jag predikar om.”

Karl brottas med att människor saknar tydliga erfarenheter av Gud som liknar den som Mose hade vid den brinnande busken. Berättelsen används här för att kontrastera dagens fromhet med Gamla testamentet. Gudsmöten är heliga möten, inte möten mellan jämlika partners. ”Det är inte vi som dikterar villkoren för hur och när Gud talar.” Han utmanar troendes önskan att bestämma över Gud. Vår tid kännetecknas av otårlighet som närmast kräver att Gud omedelbart uppfyller våra behov. Fyrtio år i öknen påminner om att det behövs ”mer lugn” och att ”tiden ibland behövs”. För Mose kommer gudsmötet sedan helt överraskande. En vanlig dag på jobbet med fåren blir en buske bland tusen andra platsen för Guds uppenbarelse: ”Plötsligt är sandhögen och den taggiga busken en helig plats”.

Predikningarna tar sällan upp texter där en kristen tro tycks stå i spänning med Gamla testamentets texter. Våldet i Gamla testamentet berörs inte. Är det samme Gud som dör på korset för alla människor som dödar egyptiska spädbarn och befäller Israel att slakta kananéer? Kan Gud som är barmhärtig och nådefull vara så snarstucken att han nekar Mose att gå in i Kanans land bara för att han i vrede slår på klippan i stället för att tala till den? Lars är den som väljer att predika över den sistnämnda händelsen. Predikanten sätter ord på sina åhörars självklara reaktion: ”Nu kan vi tycka som att Gud är lite petig.” Invändningen rör därmed det Lars ser som textens femte och djupaste lager som behandlar frågan om vem Gud är. Är Gud petig och godtycklig? Predikanten kan ge ett svar genom att sätta händelsen i relation till Nya testamentet. Berättelsen om Mose tar inte slut när han dör. Den fortsätter in i Nya testamentet och till förklaringsberget där Jesus samtalar med Mose och Elia (Mark 9:1–13). Mose kom till slut in i löfteslandet! Detta nytestamentliga perspektiv visar att Gud inte var missunnsam. I stället för att tåga in som ledare för ett olydigt folk i fiendeland, låter Gud Mose komma in i landet vid historiens viktigaste ögonblick då han får skåda Messias omstrålad av Guds härlighet.

Som vi sett, söker Lars likt Gregorios en djupare andlig förklaring som löser textens problematik. Även om Mose inte förstod Guds intentioner när händelsen skedde vid klippan, blir de tydliga ur ett evighetsperspektiv. Lars förklarar detta med Jesus ord: ”Vad jag gör förstår du inte nu, men senare skall du fatta det” (Joh 13:7). Denna tolkning placerar åhörarna i Mose situationen innan han har fått svaret. Nu förstår de inte allt som sker i deras liv, men de ska ändå leva i hoppet att de i efterhand kommer att se att Gud är en god Gud som uppfyller sina löften. Likt Mose måste även dagens kristna lära sig leva med besvikelsen att allt i livet inte blir som lyssnarna önskar. ”Allt förstår du inte nu.”

En systematisk teologisk reflektion kring den kristnes liv måste respektera gränsen för vad som kan förklaras och när förklaringar behöver tystna inför en Gud som går bortom mänskliga beskrivningar. Här finns ett viktigt stråk i Gamla testamentet som ställer människans oförmåga att förstå tillvaron i kontrast till Guds storhet. Gud kan inte förklaras utan ska tillbes. Tillbedjan ger inte alla rationella svar. Sonderegger betonar att ibland är tystnaden tillbedjans sanna uttryck: ”Holy Wisdom bestows the fear of the Lord that stills any presumption, any rash speech. Silence, we might say, is the music of the temple.”²⁶

GAMLA TESTAMENTETS BERÄTTELSE OCH DEN SYSTEMATISKA TEOLOGINS STRUKTUR

Artikelns grundläggande fråga är hur Gamla testamentets berättelse om Guds kallelse och förbund med Israel ska brukas i en teologisk reflektion kring det kristna livet. Vi har sett hur en teologisk läsning av Bibeln kan se trons stora berättelse om Guds skapelse och frälsning som ett mönster, eller en frälsningens ordning, utifrån vilket varje kristen kan tolka sitt liv. En människas lilla berättelse kan då förstås som en vandring från födelse (skapelse), fall, omvändelse, befrielse, helgelse och fram till det slutliga målet i det utlovade landet. Den uppenbara risken i detta perspektiv är emellertid att detta målar ett idealiserat liv som döljer livets komplexitet.²⁷

²⁶ Sonderegger, *Systematic Theology*, 2.

²⁷ Greger Andersson, ”Att tala om kristen tro i termer av en berättelse”, sidorna 193–209 i

Katherine Sonderegger varnar för en sådan harmonisk narrativ teologi och menar att den inte speglar Gamla testamentets texter. Israels liv i öken skildras inte som en sammanhängande intrig. De fyrtio åren innehåller folkets olydnad, händelser som är märkliga och annat som är fruktansvärt. Israels Gud är ibland obegriplig. En sådan ökenvandring speglar mångas liv: "How little pattern we see in it all! Few lives appear graced by the dignity of 'narrative shape'."²⁸ Men, hävdar hon, även i detta ökenlandskap kan Skriften klargöra människors liv genom att ställa det i relation till en helig Gud som människan aldrig kan kontrollera, men som samtidigt kommer henne nära. I Guds ljus framträder sanningen om människan komplexa värld.

Vi har sett hur predikanterna försöker hålla ihop livets svårigheter och kamp med en övertygelse att det finns en övergripande trostolkning som hjälper lyssnarna att se Guds närvaro och vilja. Övertygelsen är att samma Gud som agerar i Gamla testamentet också är aktiv i Jesus liv och i dagens kyrka. Det bör därför finnas ett gudomligt mönster som den troende kan känna igen och som även kan gå bortom vad de ursprungliga textförfattarna kunde förstå. Samtidigt betonar Scott Bader-Saye att denna "mönsterigenkänning" inte får göras så att det reducerar livets alla lösa trådar. Kristen teologi måste söka ett sätt att berätta våra berättelser utifrån Guds stora berättelse utan att detta förnekar allt obegripligt och destruktivt. Däremot vägrar tron att låta människors berättelser om sina liv formas utifrån det destruktivas perspektiv. Tron tar upp livets händelser och "in-fogar det i en vidare berättelse på ett sådant sätt att det onda som erbjuds överväldigas av en mycket större berättelse och ett frälsande hopp".²⁹

Bader-Saye varnar för att inte definiera kyrkans eller den kristnes identitet i statiska termer. En systematisk teologi som beskriver det kristna livet enbart utifrån en given frälsningens ordning blir därför knappast

Barmhärtighetens gemenskap: Festskrift för Roland Spjuth, redigerad av Carl-Magnus Carlstein, m.fl. (Malmö: Spricka Förlag, 2021), kritiserar hur narrationer ofta användas inom teologin, bland annat i min egen systematiska teologi.

²⁸ Sonderegger, *Systematic Theology: The Doctrine of God* (Minneapolis: Fortress, 2015), 277.

²⁹ Scott Bader-Saye, *Följa Jesus i en rädsans kultur: Om tilliten bortom säkerheten* (Malmö: Spricka Förlag, 2021), 125. Bader-Saye beskriver det som en "narrativ förståelse av försynen" (127).

hjälpssam. Snarare behövs det redskap för hur livet kontinuerligt kan förstås och omförhandlas utifrån nya händelser som drabbar oss människor. Livet kan innehålla ökenperiod utan meningsfulla mönster, moralisk osäkerhet, framgångsrik karriär, eller vad det än må vara. Teologins utmaning är att försöka peka på hur ljuset från den stora berättelsen hjälper den troende att urskilja Guds mönster även i sådana olika situationer.³⁰ Denna övertygelse innebär inte att allt i en människas liv kan beskrivas som en del i ett meningsfullt mönster. Mycket av det onda som händer saknar mening. Det avgörande för att förstå detta mönster finns inte i människors livsberättelser eller ens i Guds betydelse för människans frälsning. Gamla testamentet presenterar tillvaron som Guds boning, som ett heligt tempel fyllt av Guds närvaro som drabbar henne i dom, rening men också i kallelsen till prästerlig tjänst i skapelsens tempel. Mönsterigenkänning handlar om en teologisk läsning av Skriften där människan lär sig förstå sitt liv i relation till Gud som är likt ”en förtärande eld” (Hebr 12:29) men vars heliga närvaro inte förgör skapelsen. Kanske blir den viktigaste utmaningen från predikanternas självklara bruk av Gamla testamentet att frimodigt låta dess texter utmana oss som lever i en sekulär och antropocentrisk tidsålder att åter placera Gud i livets centrum.

³⁰ Avsnittet om den kristnes liv i en systematisk teologi kunde pröva att utgå från viktiga skeden i människors liv snarare än från en given frälsningens ordning. Ett sådant upplägg skulle också träna en post-sekulär kompetens att ”tänka kristet” kring födelse, relationer, lidande, arbete, och en rad andra viktiga skeenden i livet.